

УДК 070:821.161.2-92.09 І.Дзюба

МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА ІВАНА ДЗЮБИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Юрій Залізник

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна, e-mail: jzalizniak@yahoo.com

Проаналізовано основні напрямки дослідження та оцінки публіцистики Івана Дзюби українськими та закордонними авторами. Через огляд праць критиків та рецензентів публіцистичної творчості обох інтелектуалів розкрито багатогранну глибину текстів Івана Дзюби, які, попри увагу науковців, потребують глибшого розкриття та детальнішого дослідження як яскраві зразки антиторталітарного дискурсу та морально-інтелектуальної публіцистики.

Ключові слова: Івана Дзюба, публіцистика, антитоталітаризм, народ, національна культура, ідеологія, демократія, політика моралі.

Публіцистика Івана Дзюби опинилася у фокусі уваги українсько-радянських та українсько-світових дослідників практично одразу після розповсюдження в УРСР та (дещо згодом) за кордоном його праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Цей трактат, написаний за три місяці після арештів українських шістдесятників 1965 року, історик-дисидент Валентин Мороз у своєму есеї “Серед снігів” назвав найвагомим документом тогочасного українського відродження, за яким світ вивчав Україну.

Популярність “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, на думку Анатолія Русначенка, “була зумовлена дуже пристрасною публіцистикою викладу думок і ідей, що не могла, та й зараз не може не заціпати за живе українського читача” [15; 196]. Ще одним чинником успішності твору Дзюби дослідник називає прагнення справедливості, яким просякнутий увесь текст праці. Висвітлюючи сучасну йому національну політику СРСР і її втілення на теренах УРСР, публіцист називає речі своїми іменами, що призводить до того, що марксистська за формою праця “Інтернаціоналізм чи русифікація?” фактично стала яскравим та обґрунтованим запереченням реального марксизму-ленінізму.

Метод, яким послуговується І. Дзюба, є простим — це порівняння всього написаного і сказаного класиками комуністичного вчення про національне питання зі справжнім станом речей у цій сфері. “Не ставлячи під сумнів щирості марксистсько-ленінських переконань Дзюби, водночас можемо без вагань ствердити, що інтелектуальна й емоційна сила його праці полягає саме в її патріотичному заклику, а не в довгих цитатах із творів Леніна та партійних резолюцій” [11; 478], — пише про “Інтернаціоналізм чи русифікацію?” Іван Лисяк-

Рудницький. Натомість Анатолій Русначенко вважає, що цього було замало — висновки автора, мовляв, не сягають необхідних глибин та не пропонують жодних новаторських рішень ситуації, в якій тоді перебувало українство.

На нашу ж думку, хід думок Івана Дзюби був абсолютно закономірним та послідовним. Автор, очевидно, керувався не потребою революційних змін у тоталітарному суспільстві, а, без надмірних сподівань, проте — з внутрішнім болем, вирішив вдатися до принципу еволюційно-поступового виправлення помилок та поліпшення національної політики партії. Остання ж, внаслідок появи “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, опинилася у вельми скрутній ситуації: автор праці, не приховуючи своєї особи і навіть адреси, не дав жодних підстав для звинувачень у протиправній діяльності; він цитував “правильних” осіб, подавав офіційну статистику, а всі висновки робив, спираючись на логіку та дедукцію. Тиск та репресії стосовно Дзюби одразу б сприймалися як підтвердження найгірших підозр про недемократичність та російсько-шовіністичний характер комуністичного керівництва СРСР. Водночас, “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, з точки зору лексики та ідеології, була зрозумілою широким масам, що збільшувало соціально-політичну роль праці для національно-визвольного руху. За влучним висловом Георгія Касьянова, саме “ця праця визначила умонастрої переважної більшості критично мислячої інтелігенції України другої половини 60-х — початку 70-х років” [10; 96].

Ця робота призначалась трьом своєрідним верствам тогочасного українського суспільства: партійній номенклатурі (без великої віри в її самокритику та виправлення), російськомовній громаді УРСР (яка не розуміла форм і наслідків русифікаційної політики Москви) та самим українцям, особливо молоді. Праця Івана Дзюби відіграла чималу просвітницьку роль, оскільки в ній йшлося і про деякі незнані для тодішнього українського читача питання української історії. Зокрема це стосувалося не досить відомого процесу українізації, що ним у 20-х роках за згоди Кремля керували українські комуністи-патріоти, досягши при цьому вагомих результатів. Йдеться також і про тривожні тенденції в економіці, які сприяють розквіту русифікації за рахунок асиміляції та масованої трудової міграції.

Проте А. Русначенко робить особливий наголос на інших аспектах “Інтернаціоналізму чи русифікації?”. Вона для нього є цінною своїм публічним зверненням неофіційної частини українства до існування української проблеми в СРСР і УРСР, відкриттям автором і для себе, і для широких кіл, що таке питання існувало на зорі радянської влади і проблеми ці виносилися на обговорення достатньо відкрито, ознайомленням читачів книги з призабутими ідеями українізації, українського націонал-комунізму [15; 201]. Хоча дослідник вважає, що І. Дзюба у своєму творі явно перебільшував вагу національної проблеми для марксизму. У цьому контексті Анатолій Русначенко підкреслює, що набором одних цитат класиків марксизму-ленінізму можна було спростувати набір інших, і річ тут у тому, що ці класики (особливо Ленін) час від часу змінювали свої погляди на національне питання. Проблема ж статусу української нації, як знаємо з історії, для більшовиків у різні часи була предметом різних, часом — абсолютно протилежних, спекуляцій. Але саме це й намагався викрити І. Дзюба у своїй праці. “Автор “Інтернаціоналізму чи русифікації?” виступав цілком у рамках радянської системи, ні на йоту не відходячи від позицій ідеології, яка вважалася державною.

Ересь полягала лише в тому, що під прикриттям цієї ідеології він намагався привернути увагу верхів до становища української нації в СРСР” [10; 97], — пише Георгій Касьянов. І саме ця ересь була автором чудово обгрунтована, аргументована та структурована, а без цього жоден текст не може розраховувати на успіх. Головним наслідком прочитання “Інтернаціоналізму чи русифікації?” навіть свідомим комуністом було переосмислення проголошуваних партією принципів та здобутків національної політики на тлі практичних результатів її втілення чи вирішення, якого, як засвідчила робота Івана Дзюби, фактично не було. Як пояснює силу такого впливу Г. Касьянов, “привабливими рисами праці І. Дзюби були системність критики, логічність і послідовність постулатів” [10; 98].

На думку ще одного дослідника українського національного руху періоду тоталітаризму — Леоніда Бойка, за гостротою і сміливістю порушених проблем, за резонансом у світі “Інтернаціоналізму чи русифікації?” важко знайти аналог в історії української публіцистики ХХ століття. Щоправда, ще він називає працю Михайла Брайчевського “Воз’єднання чи приєднання?” та цикл памфлетів Миколи Хвильового “Україна чи Малоросія?”. Єдина принципова відмінність, вважає науковець, полягає в тому, що попередні дослідження публікувалися, широко й відверто обговорювалися в українській пресі, а праця І. Дзюби, навпаки — друкувалася у всьому світі, окрім України, а обговорювалася нишком у щільно зачинених кабінетах, у вузькому колі “фахівців” КДБ, ЦК КПУ та на закритих засіданнях президії Спілки письменників України. На переконання Леоніда Бойка, праця І. Дзюби мала б стати настільною книгою кожного громадянина України, й передусім — кожного державного чиновника та депутата, оскільки нині вона актуальна ще більше, ніж у час її написання.

Тим часом, партійна комуністична номенклатура республіки та цілого союзу з волі самого автора мала вагому перевагу в часі для прочитання твору Івана Дзюби, який для них ледь не став настільним. Як пише один з дослідників Юрій Шаповал, “Інтернаціоналізм чи русифікацію?” прочитав не лише генеральний секретар компартії УРСР Петро Шелест — її скорочений варіант було розіслано в усі обкоми партії для ознайомлення. “Інтернаціоналізм...” прочитали у найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція й учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла “в народ”, її передруковували, розповсюджували, передавали з рук у руки, вона була популярна, зокрема серед студентства” [19]. Водночас історик вказує на певну наївність Івана Дзюби, яка, вочевидь, і дозволила йому наважитись на спробу переконати партійно-державних владоможців у тому, що тогочасний українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї нації.

Юрій Шаповал твердить, що Дзюбина наївність полягала і в тому, щоби за умов державного плекання “класу донощиків” давати друзям та знайомим читати чорнові варіанти праці. Проте чи не найбільшим наслідком наївності автора “Інтернаціоналізму чи русифікації?” було надіслати готовий трактат водночас на адресу кількох владних інстанцій ЦК КПРС у Києві та Москві. Тож немає нічого дивного у тому, що реакція не забарилася. Адже влада швидко зрозуміла, що має справу з текстом, здатним мобілізувати і виховувати представників не лише українського народу, а головне — написаним формально на “залізобетонних” марксистсько-ленінських засадах (Ю. Шаповал). Партійна номенклатура

дуже швидко зорієнтувалася в оцінці масштабності загрози з боку праці молодого публіциста, бо, за словами ще одного дослідника творчості Івана Дзюби — Мирослава Поповича, трактат “Інтернаціоналізм чи русифікація?” став “гуманістичним і демократичним варіантом національних прагнень України ХХ століття, нечуваним для тодішнього суспільства” [13].

Мабуть найточніший історіограф для нашої теми — сам Іван Дзюба — у своїх спогадах пише, що спершу влада обмежилася спробами виховної роботи з автором “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, запрошуючи його на бесіди-допити до найвищих чинів республіканського КДБ та ЦК КПУ. Там у нього різним чином домагалися відмови від написаного й самоосудження. А коли ж це не вдалося, 5 серпня 1969 року в “Літературній Україні” Любомир Дмитерко виступив зі статтею, що називалася “Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади”. У цій статті Дзюбину працю названо “ренегатською писаниною” та “цинічним блюзнірством”, а висновок зроблено такий: “він дезертирував з наших рядів і бореться проти нас”. Після того в “Молоді України” з’явився колективний лист “У духовній еміграції”, в якому Івана Дзюбу назвали “дезертиром”, а його діяльність визначили як “моральний занепад, дезертирство й облуду”.

Тоді ж, 1969 року світ побачила контрпропагандистська брошура “Що і як обстоює І. Дзюба?” за підписом “Богдан Стенчук”. Це ім’я та прізвище Іван Дзюба бере в лапки, бо переконаний, що авторство брошури неясне, і цей, очевидно, колективний твір, мабуть, просто скомпонували із рецензій, до написання яких зобов’язали працівників кількох інститутів Академії наук. За словами об’єкта критики брошури, вона “була витримана в запаху традицій нашої “контрпропаганди”. “Уповали” на безмежне нагнітання брудної лайки, а не на логіку чи аргументи, яких нізвідки було взяти. Полемічний стиль “Б. Стенчука” також відповідного рівня: Дзюба “горлає”, “блудить”, “блюзнірствує”, “плете павутину”, він — “ретроград” і “політичний провокатор”, “хотів би на Україні організувати погроми і братовбивчу різню”, нарешті — “йому хоч кіл на голові теши” [8; 234].

Партія намагалася далеко поза межі УРСР розповсюдити власне контрпропагандистське творіння за підписом міфічного Богдана Стенчука, але воно було приречене на провал завдяки слабкій аргументації та банальній озлобленості стилю. Дехто з однодумців Івана Дзюби вирішив відповісти навіть на такий недолугий компілятивний текст: у тому ж 1969 році, значно вишуканішим та дотепним стилем у самвидаві з’явилася брошура В’ячеслава Чорновола “Що і як обстоює Б. Стенчук”. Водночас у журналі “Сучасність” за підписом “С.Р.В.” був оприлюднений ще один викривальний твір під титулом “Не в обороні, але проти брудних пашквілів”. Окрім захисту українського публіциста й літературознавця від “стенчуківських” за стилем критичних творів Любомира Дмитерка, Богдана Чалого, Юрія Ярмиша, Івана Вив’юрського, у статті було дано належну оцінку праці І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?": “Вона показала неймовірну історичну тяглість та невикорчуване коріння русифікаційної політики на Україні. Рівночасно вона створювала враження, що нормалізації становища можна добиватися критичним аналізом і зверненнями до керівників органів партії та республіки. Пристрасна своїм тоном, але за суттю — об’єктивна, написана з наукових позицій марксизму-ленінізму в обороні ленінських положень національної політики, праця Івана Дзюби збуджувала надії, що на Україні поволі

зростають можливості для конструктивної критичної думки й вільного вияву поглядів” [16; 107].

Окрім того, публікація відстоювала цілковиту законність дій Івана Дзюби, котрий своїми критичними зауваженнями і конструктивними вимогами не порушував радянської конституції. Водночас партійній номенклатурі за залізною завісою закидалося звинувачення у невинуватій, віроломній агресії проти трактату “Інтернаціоналізм чи русифікація?” та його автора, котрого називають ворогом КПРС, водночас приховуючи перед народом його звернення до Шелеста і Щербицького. “СРВ” констатує, що замість чесної відповіді від керівників партії та уряду автор праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” дочекався безглуздої кампанії очорнювання з боку реакційних елементів у партійному й державному апаратах. Таким чином, всі “оптимістичні сподівання не тільки трудової, але й частини політичної еміграції щодо зрушення і поступової нормалізації національних відносин в УРСР були знівечені виступами деяких радянських установ і діячів” [16; 107].

Коли рукопис “Інтернаціоналізму чи русифікації?” не зупинила “залізна завіса” і він потрапив не лише до української еміграції, а й до західних наукових кіл, світова інтелектуальна еліта змогла дати йому оцінку. У своїй рецензії на працю Івана Дзюби Джон А. Армстронг з Вісконсинського університету предметом дослідження українського публіциста називає кричущу невідповідність радянської національної політики ленінським директивам з національного питання. За словами Д. Армстронга “Інтернаціоналізм чи русифікація?” “є вагомою експертною працею з гуманітарних досліджень, такою як, скажімо, дослідження Роберта Конквеста та його колег під назвою “Радянська національна політика на практиці” (Нью-Йорк, 1967). Авторство рукопису не викликає сумнівів, і водночас цілком імовірно, що впродовж праці над книгою — можливо, багаторічної — Дзюба обмінювався інформацією та ідеями з іншими інтелектуалами Радянської України” [8; 6]. Теза про беззаперечність авторства є не випадковою, бо Дзюбині опоненти закидали йому те, що він лише підписався під продуктом діяльності цілого колективу змовників, котрі вороже ставляться до радянської влади і народу. Для доведення існування цієї міфічної групи було навіть створено спеціальну комісію, яка за рукописами “Інтернаціоналізму чи русифікації?” так і не змогла зробити Івана Дзюбу членом злочинного угруповання.

У той час, коли партійних активістів у Києві та Москві явно дратували аргументи І. Дзюби, західна критика називає їх вишуканими. Особливу увагу Джон Армстронг звертає на вміння українського публіциста викривати факти прихованого наступу на самостійність радянських республік, на їх національну культуру. Рецензент праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” віддає її автору належне за вміння показати, “що навіть в умовах формальної рівності фактична нерівність не може не призвести до русифікації; і він підкреслює, що інтелектуальне зубожіння нації призвело до того, що вона перестала говорити своєю рідною мовою” [8; 7]. Не зупиняючись на цьому, на прикладі роботи Івана Дзюби Армстронг називає появу та масштаб обговорення серед інакодумців незручних для комуністів тем свідченням слабкості Радянської імперії.

Ще одна дослідниця праці українського публіциста, Енн Шигі оцінює “Інтернаціоналізм чи русифікацію?” як безцінну книгу, яка проливає світло на причини національного обурення в Радянському Союзі. Водночас рецензент під

впливом прочитаного робить пророче припущення про те, що це обурення “у майбутньому радше наростатиме, аніж спадатиме, і яке ставить перед керівниками Радянського Союзу серйозні проблеми” [8; 11]. Найглибшим науковим аналізом радянської національної політики, будь-коли здійсненим радянськими авторами, назвав працю Івана Дзюби й Пітер А. Тома з Арізонського університету. Він поділяє аргументи публіциста і спільно з ним доходить висновку про безперспективність радянської національної політики, яка базується на надмірній централізації для забезпечення високих темпів економічного розвитку, побоюванні будь-якого прояву сепаратизму і націоналізму в багатонаціональній державі та дусі своєрідної ідеалізації вітчизняної історії. При цьому, фактично всі рецензенти та дослідники віддавали належне Іванові Дзюбі за вмиле використання цитатного ряду класиків марксизму-ленінізму у тексті “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, що зробило цей твір фактично захищеним від будь-яких спроб його нівеляції й нехтування, а також особливо дошкульним для офіційної комуністичної доктрини.

Очевидно, подібними міркуваннями керувався британський сов’єтолог Джордж Ньютон з університету Глазго, котрий на основі Дзюбиної праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” робить далекоюсяжний висновок і частково наново відкриває для зазвичай байдужого західного обивателя українську націю: “Зі всіх груп “молодших братів” найчутливішою до утисків виявилась українська. Це найбільша з неросійських груп (близько 40 млн), яка говорить однією зі слов’янських мов дуже близькою до російської, і є радше сільською у своїй власній республіці, аніж міською (якою є, наприклад, російські поселенці на Сході України), з історичними традиціями, що можуть привести до спалаху сепаратистського руху” [8; 9].

Цілком природно, що розголос, якого зазнав у світі трактат Івана Дзюби не міг не посилити владного тиску на автора “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, котрий прагнув лише поліпшити життя власного народу, відвернути загрозу нівеляції української культури у майбутньому і аж ніяк не хотів нашкодити іміджу УРСР на міжнародній арені, а тим більше — егоїстично позиціонувати себе як дисидента, що претендує принаймні на почесну еміграцію з “тюрми народів”. У той час, коли його текст, перекладений десятками мов, поширювався у світі, Дзюба залишався на батьківщині — цілком досяжний для радянської влади. Як пише Юрій Шаповал, партія усвідомлювала, що найкращим способом дискредитувати текст є очорнити репутацію його автора в очах суспільства. І ця робота не обмежувалась низкою різноманітних публікацій, “метою яких було довести, що автор “Інтернаціоналізму...” не мав тих благородних намірів, які задекларував, що він антирадянщик і, ясна річ, націоналіст” [19]. Паралельно проводилася активна роз’яснювально-виховна робота зі самим Іваном Дзюбою, наслідком котрої стала низка заяв останнього, тексти яких є невід’ємною частиною історіографії нашого дослідження.

Перша заява Івана Дзюби побачила світ у грудні 1969 року і звучала як яскраво виражена форма самозахисту автора, котрий хотів, перш за все, познати із себе та свого “Інтернаціоналізму чи русифікації?” різноманітні штампи та ярлики, понавішувані в СРСР та на Заході. Цей уривок із заяви важко назвати самозреченням: “Як радянський літератор я стояв і стою на громадянських позиціях, які нічого спільного ні з ідеологією українського буржуазного націоналізму, ні з будь-якими концепціями ворожнечі народів і людиноненавистництва

не мають. На національні проблеми — як зрештою і на всякі інші — я завжди прагнув дивитися з погляду принципів наукового комунізму, вчення Маркса-Енгельса-Леніна, вбачаючи перспективи їхнього успішного розв’язання на шляхах виконання ленінських заповітів і комуністичного будівництва... Найменування “націоналіст”, хто б у нього що не вкладав, не приймаю, бо виходжу з глибокої поваги до кожного народу і ніякого патріотизму не мислю поза ідеалами дружби і взаєморозуміння народів, поза загальнолюдськими проблемами та цінностями” [6; 79-80]. Ці слова Івана Дзюби стали наслідком тиску з боку Спілки письменників, керівництво котрої дорікало своєму члену тим, що він їм заважає обстоювати українську культуру. В заяві можна добре простежити відмову автора категорично заперечити власні погляди і факти, викладені в “Інтернаціоналізмі чи русифікації?”. Тут йдеться радше про формальну відписку літератора, котрому набридли дидактичні переслідування і який просто хоче повернутися до звичної праці.

Зовсім інакше виглядала друга заява Івана Дзюби. Датований листопадом 1973 року текст не можна розглядати вирвано з контексту (йдеться про арешт, слідство, допити, виключення зі Спілки письменників, суд, вирок та півторарічне ув’язнення його автора). Цю заяву Іван Дзюба переписував кілька разів: його змушували, щоби текст сприймався як визнання провини та розкаяння, а не просто як самозахист. У нашій з ним розмові у листопаді 2005 року Іван Михайлович зізнався, що оприлюднений зрештою текст не так відповідав його справжній позиції, як попередні варіанти. Але на його остаточну форму вплинули й ізоляція літератора, його бажання повернутися до активної праці, загострення захворювання на туберкульоз та сумніви у можливості повалення системи. Тому у цій сумнозвісній заяві й можна знайти такі слова про працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?": “вона містила в собі помилкове розуміння ряду національних проблем, інтернаціональної природи нашого соціалістичного суспільства, перекручено їх трактувала і по суті була виступом проти національної політики партії” [7; 80].

Про себе ж Іван Дзюба написав, мабуть, традиційні для того часу покаєнні рядки: “за час, що минув відтоді, я добре обдумав своє становище і те, як я в ньому опинився. Тепер я виразно усвідомлюю, що протягом ряду років, хворобливо реагуючи на окремі недоліки або складні явища, односторонньо підходячи до них, я виявляв неправильне розуміння сучасного стану національних відносин у Союзі РСР, у чорних барвах бачив національне становище Радянської України, допускав публічні нападки на національну політику Комуністичної партії [7; 80]... Тому я прийшов до рішення, що підсумовує всю мою внутрішню еволюцію останніх років: недвозначно засудити свої помилки, остаточно і назавжди покінчити з тим хибним, що було у моєму минулому... З усього, що сталося, я зробив висновок: не можна забувати, що ми живемо в світі жорстокої класово ідейно-політичної боротьби, де немає “нейтральної території”, де не можна бути “трохи” за Радянську владу, за політику Комуністичної партії, а “трохи” — проти. Невблаганна дійсність рано чи пізно поставить перед необхідністю зробити остаточний вибір” [7; 81].

Але навіть ця заява не гарантувала молодому публіцисту та літературному критику можливість повернення до улюбленої праці та продовження успішної творчої кар’єри. Постійний нагляд та обмеження щодо галузей діяльності перманентно заважають йому. На цьому тлі цілком закономірною спробою

знову позбутися пильного ока влади постає праця 1975 року “Шлях обрано назавжди”, де Іван Дзюба визнавав, що його “Інтернаціоналізм чи русифікація?” завдав шкоди суспільним інтересам і декларував своє ідеологічне переродження. Таким чином, усе, що сталося з Іваном Дзюбою — оборонцем української культури і науковцем, який навіть не збирався бути політичним діячем, — влучно характеризує польський дослідник Єжи Шацький: “безсумнівний досвід тоталітаризму навчив інтелектуалів, що дистанціювання від політики не є жодною гарантією безпеки перед її дедалі всюдисущими наслідками” [21; 400].

Проте радянській пропаганді, котра намагалася якомога ширше “розрекламувати” покаєнні заяви і статті Івана Дзюби, не вдалося затьмарити ефекту “Інтернаціоналізму чи русифікації?” ані всередині СРСР, ані поза його межами. Звісно, частина шістдесятництва критично сприйняла Дзюбине “переродження”. Дехто погоджувався з тим, що, як написав Георгій Касьянов у своїй праці “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років”, “І. Дзюба був назавжди втрачений для дисидентів” [10; 132]. Дехто вдався до відвертих докорів на адресу інтелектуального лідера українських інакодумців. Виразником таких почувань був, зокрема, Василь Стус, який прямо написав листа Іванові Дзюбі зі словами: “Ти підкорився обставинам, і тепер усе найгірше і найганебніше, що є в нашій літературі, все найгідкіше і найдикіше, що є у нашому громадському житті, стало тією іконою, до якої ти маєш молитися, покуюючи свій “гріх” — те найкраще, що в тобі було, те, що колись давало мені підстави називати тебе одним із найчесніших лицарів в усій українській літературі” [17; 442]. Можна собі тільки уявити, що переживав адресат цих дошкульних рядків, який ціле своє життя керувався імперативом правди, впітав її у свою творчість та ділився нею з читачами та слухачами. Згодом Стус дещо пом’якшив свій погляд на справу Івана Дзюби, але його звернення до автора “Інтернаціоналізму чи русифікації?” може слугувати яскравим відображенням почувань принаймні частини тогочасної української неформальної еліти та інтелігенції: “Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чиїм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення. І через це я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужуся пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози” [17; 443].

Тим часом Мирослав Прокоп у своїй статті “Трагедія і тріумф Івана Дзюби”, взагалі, був схильний сумніватися у всіх об’єктах розголосу радянської системи, а заяви Дзюби сприймав як закономірний продукт радянського тоталітаризму: “Наскільки заява є його власною, а наскільки вона спрепарована органами КГБ, сказати неможливо. Коли б навіть її зладили взагалі без його відома, в панівних у СРСР умовах він не міг би її публічно спростувати” [14; 83]. Дослідник чисто з людської точки зору висловлює розуміння і співчуття з приводу обставин, котрі змусили хворого на туберкульоз І. Дзюбу до певної міри піддатися “слідчому тиску” партії та КДБ. Водночас М. Прокоп для всіх можливих суддів вчинку українського публіциста намагається змалювати ситуацію, в котрій той опинився, як актор у руках вправних режисерів людських доль: “Людину, яка з позицій теоретично обов’язуючої в СРСР філософії і політичної доктрини виступає на захист прав свого народу, людину, що робить це в рамках діючих державних законів, людину, що, з огляду на свій вік, є продуктом виключно радянської дійсності і чужою для будь-яких сторонніх впливів, до того людину,

від років хвору на туберкульозу, саджають у в'язницю, місяцями держать без будь-якого зв'язку зі світом, судять на закритому суді, а тоді, як сам Дзюба пише, “під слідством” “перевиховують”. А “перевиховавши”, пускають вістку про своє досягнення на дроти міжнародних пресових агентств” [14; 89].

Ще один дослідник того періоду Володимир Нагірний у своїй праці “Іван Дзюба в царстві ждановщини” називає останню заяву Івана Дзюби документом великої ваги, своєрідним атестатом звиродніння режиму в СРСР, порівняно з яким царська влада Олександра II чи Миколи II була гуманною та просвіченою. За його словами, навіть найбільш реакційні оборонці автократії, народності та православ'я ніколи раніше не відважувалися на таке знущання над людиною, що пережив Іван Дзюба. Проте все це — закономірний наслідок державної політики: “Це належить до досягнень “країни Рад” — країни, в якій “мудра” партія веде, “радянський народ” панує, а соціалізм тріюмфує” [12; 161]. Завдяки методу контент-аналізу В. Нагірний вбачає за лаштунками другої заяви автора “Інтернаціоналізму чи русифікації?” вагомий творчий внесок радянських спецслужб та слідчих, котрі всіляко допомагали Іванові Дзюбі робити потрібні для них та їхньої ідеології висновки з критичного аналізу радянської дійсності. Отже, дослідник робить справедливе і далекосяжне припущення: “Важко подумати сьогодні, що перебування під кагебівським слідством створює сприятливі умови для “розгорнутого критичного аналізу”, навіть, якщо Дзюбі була справді “надана можливість одержувати необхідну літературу з дому, а окремі видання з наукових бібліотек”. Чому тоді Дзюба не користав з тої “необхідної літератури”, перебуваючи на волі? Чи може справді “критичний аналіз” розцвітає тільки в підвалах КГБ? Якщо прийняти ту останню можливість, то інституція КГБ виконує надзвичайно позитивну роль, оскільки в її підвалах плекають критично-думаючих людей” [12; 162].

Таким чином, В. Нагірний опосередковано ще раз віддає належне тракту “Інтернаціоналізм чи русифікація?” та його автору, котрого змусили писати сумнозвісну заяву, оскільки він наважився на те, чого всі інші боялися. Дзюба спромігся на самостійний (неофіційний) аналіз марксизму-ленінізму і одразу став в очах режиму ревізіоністом; він оцінив критично систему — і став її ворогом, а це неминуче провадить до звинувачення в антирадянській діяльності. Публіцист не побоявся взяти на себе повну відповідальність за пророблену серцем, розумом та пером працю, не полінувався знайти відповідь на запитання, що не цікавило мільйони поневолених радянською системою умів, але від якого залежало їх майбутнє. В. Нагірний аж ніяк не дорікає Дзюбі за написання заяви, бо вбачає проблему не в силі духу окремо взятої людини, а в пануванні над ледь не цілим континентом ідеології комуно-більшовизму, що нікому не дозволяє вільнодумства і не прощає відступу від принципів панівної догми: “Чого радянське суспільство потребує — це якраз “гуманізації” тих носіїв ізму не шляхом повернення до “вірного” соціалізму, але шляхом встановлення таких умов життя, в яких ці носії не мали б ні моральних, ні правних можливостей ущаслилювати чи визволяти інших своїм ізмом, навіть якщо вони вважали б його найбільш “гуманним” і “прогресивним”. Тоді непотрібно буде реабілітувати соціалізм, надаючи йому “людяного обличчя”, чи приховувати людське пекло за фасадом ідеологічного раю. Щойно тоді Іван Дзюба перестане “щиросердно розкаюватись”, дякуючи кагебівським опричникам за його ідеологічне просвічення” [12; 160].

Вже сучасний дослідник творчості Івана Дзюби Григорій Аврахов називає його знаковою особистістю, попри різноманіття поглядів та множинність оцінок, які уможливила самозречена поведінка публіциста та його “інтелектуальна потуга першопроходця” [1; 70]. Водночас сам трактат “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Г. Аврахов вважає маніфестом епохального значення, що спричинився до численних проявів патріотичної українськості та її оборони свого державницького єства.

Івана Дзюбу та його основоположну працю не оминула своєю увагою й автор однієї з найвідоміших праць про шістдесятництво — “Історії інакодумства в СРСР” Людмила Алексєєва. Вона зараховує Дзюбу до переліку перших талановитих і сміливих публіцистів, літературознавців та істориків, чий трактат “Інтернаціоналізм чи русифікація?” став своєрідним кредо новітнього руху за права української нації. У Л. Алексєєвої також знаходимо інформацію про, очевидно, один з найсумніших наслідків тоталітарного колоніалізму — самоспалення п’ятдесятилітнього вчителя, колишнього політв’язня та батька двох дітей Василя Макухи з Дніпропетровщини. Ця трагедія сталася у Києві на Хрещатику в листопаді 1968 року в переддень святкування річниці Жовтневого перевороту. За свідченнями автора “Истории инакомыслия в СРСР”, людина вчинила привселюдне самогубство, викрикуючи “Хай живе вільна Україна!”, і це було перше з низки самоспалення на знак протесту проти національного гніту (Ян Палах (Чехословаччина) — січень 1969 р.; Ілля Ріпс (Рига) — квітень 1969 р.; Ромас Каланта і його послідовники (Литва) — травень 1972 р., кримський татарин Муса Мамут — 1978 р.)

Чи не найбільше уваги творчості Івана Дзюби і його життєвому шляху присвятили самі шістдесятники, котрі разом з ним пройшли крізь роки тоталітарного панування в Україні і особисто знають автора заяв. Вони часто були одними з перших читачів публіциста, з ними він обговорював свої праці, радився, дослухався до них. Вони були свідками сили інтелекту Івана Дзюби, його цілеспрямованості у пошуку знань і правди, а також його повсякденної етики, що ґрунтувалася на вродженій інтелігентності. Це дозволяє, наприклад, есеїсту, літературознавцю, поету та громадському діячеві Євгену Сверстюку писати про свого товариша: “Він не захищав дисертацій. Але в громадській opinіі він став академіком уже від появи в самвидаві трактату “Інтернаціоналізм чи русифікація?” в 1965 році. Тоді він працював коректором в “Українському біохімічному журналі”, сотні людей, титулованих академіками, не цікавилися проблемами, які він піднімав. З одного боку, вони боялися думати про головне, з другого — це було їм не під силу” [8; 2].

Моральному авторитету українства Сверстюку також можна повірити, коли він говорить, що Дзюба став дисидентом ще тоді, коли став на шлях правдивості, принциповості, необхідності самостійного і чесного мислення у суспільстві, де катастрофічно бракувало інтелектуальної порядності й безстрашності. Природно, це призвело до того, що він вибрав пряму ходу серед тих, що гнулися і кланялись начальству, почав називати вголос замовчувані “хвороби” суспільства й аналізувати їх причини, а влада, на відміну від Івана Дзюби, аж ніяк не керувалася науковою сумлінністю і почуттям самоповаги суб’єкта, який працює з переконанням, що правда є спільною мовою людей. Як стверджує ще одна сучасниця автора “Інтернаціоналізму чи русифікації?” — Михайлина Коцюбинська, “в тому й полягає конкретно-історичне значення Дзюбиної правди

для тієї доби: розбивати стереотипи, вносити нові ідеї, розхитувати догми на звичній для загалу ідеологічній території, послуговуючись впоєною з молоком матері термінологією і системою понять” [8; 3].

З іншого боку, Вадим Скуратівський підкреслює, що українське походження Івана Дзюби не заважало публіцисту та літературному критику відстоювати не лише культуру власного народу, а й досліджувати зразки творчості вірменської, литовської, якутської, єврейської, кримськотатарської та інших національних культур, боронити їх від класово-колективістської нівеляції. Дослідник так пояснює цю особливість покликання Івана Дзюби: “Пафос його — настільки ж стриманий, настільки й інтелектуально та емоційно незаперечний — зводиться до геніально-простого: не обминайте — не дискримінують національно-етнічне (власне, “етнічне” на невідомому його шляху до “національного”), інакше воно, вигнане за двері “імперій” чи навіть “демократичних республік”, неодмінно туди повернеться...” [8; 5].

1. *Аврахов Г.* Сповідне слово про Івана Дзюбу // Слово і Час. — 2004. — Ч. 2. — С. 70-72.
2. *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Вильнюс-Москва: Весть, 1992. — //http://www.memo.ru/history/diss/books/alexeewa/.
3. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. — К.: Дух і літера, 2005. — 584 с.
4. *Бойко Л.* Як розпинали Івана Дзюбу // http://litopys.org.ua/idzuba/dz22.htm
5. Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк / Пер. із пол. — К.: Дух і літера, 2004. — 344 с.
6. *Дзюба І.* Заява // Сучасність. — 1970. — Ч.1 — С. 79-80.
7. *Дзюба І.* Заява // Сучасність. — 1974. — Ч.1. — С. 80-83.
8. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. — 330 с.
9. *Дзюба І.* Шлях обрано назавжди // Сучасність. — 1975. — Ч. 9 — С. 96-102.
10. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
11. *Лисяк-Рудницький І.* Політична думка українських підрадянських дисидентів Історичні есе. В 2 т.— К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 477-488.
12. *Нагірний В.* Іван Дзюба в царстві ждановщини // Сучасність. — 1974. — Ч. 7-8 — С. 151-164
13. *Попович М.* Перевідкривач: до 70-річчя Івана Дзюби. <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/352/31718/>.
14. *Прокоп М.* Трагедія і тріумф Івана Дзюби//Сучасність. — 1974. — Ч. 1. — С. 83-90.
15. *Русначенко А.* Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 — 1980-х років. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 1998. — 324 с.
16. *С.Р.В.* Не в обороні, але проти брудних пашквілів // Сучасність. — 1969. — Ч. 11 — С. 107-109.
17. *Стус В.* Відкритий лист до Івана Дзюби//Твори: У 4 т. 9 кн. — Львів: Промінь, 1994. — Т. 4. — С. 441-443.

18. *Стус В.* Місце в бою чи в розправі? // Твори: У 4 т. 9 кн. — Львів: Просвіта, 1994. — Т. 4. — С. 397-399.
19. *Шановал Ю.* Досвітній вогонь. <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/552/50391/>.
20. *Konrad G. and Szelenyi I.* The Intellectuals on the Road to Class Power. — N. Y.: Harcourt Brace Jovanovich, 1979.
21. *Szacki J.* Dylematy historiografii idei. Warszawa, 1991.

MORAL AND POLITICAL PUBLICISM OF IVAN DZIUBA: HISTORIOGRAPHY ASPECT

Yuriy Zaliznyak

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Street 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Tel. office: (032) 296-47-75

E-mail: jzalizniak@yahoo.com

The author of the article exposes the many-sided depth of Ivan Dzyuba's texts, which despite the scholars attention, require deeper expansion and more detailed research, being the remarkable samples of antitotalitarian discourse and moral intellectual publicism. The article is based on the reviews and criticism of Ivan Dzyuba's publicistic works fulfilled by Ukrainian and foreign authors.

Key words: Ivan Dzyuba, publicism, antitotalitarianism, people, national culture, democracy, politics of moral.

*Стаття надійшла до редколегії 11.12.2006
Прийнята до друку 05.03.2007*